

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Кафедра фундаментальних та юридичних дисциплін факультету №6

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Теорія держави та права»

обов'язкових компонент освітньої програми

першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

08 Право (081 Право)

за темою

«Форми (джерела) права»

м. Харків

2023 рік

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 2023 р. №

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 р. №8

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з юридичних дисциплін
Протокол від 2023 р. №

Розглянуто на засіданні кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін
(протокол від 18.08.2023 р. № 8).

Розробники:

1. Професор кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету №6 Харківського національного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, доцент **А. М. Шульга**.
2. Професор кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету №6 ХНУВС, кандидат юридичних наук, доцент **І.М. Погрібний**

Рецензенти:

1. Доцент кафедри державно-правових дисциплін юридичного факультету Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, кандидат юридичних наук, доцент **О. С. Передерій**.
2. Професор кафедри теорії та історії держави і права факультету №1 Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук **І. Л. Невзоров**.

План лекції

- 1. Поняття і види форм права.**
- 2. Поняття і види нормативно-правових актів.**
- 3. Дія нормативно-правових актів у часі, у просторі та щодо кола осіб.**

Література:

1. Дудаш Т. Деякі герменевтичні поняття у теоретичній та практичній юриспруденції / Т. Дудаш // Вісник Львівського університету. Серія юридична. Випуск 50. Львів: Вид. ЛНУ ім. Івана Франка . 2010 . С. 19-24
2. Оборотов Ю. М., Завальнюк В. В., Овчиннікова А. П. Методологія та інноватика загальнотеоретичної юриспруденції: монографія. Фенікс, 2019. С. 420.
3. Кузьмін, С.А. Теорія держави та права в питаннях і відповідях : посібник. - Київ : Вид. ПАЛИВОДА А.В., 2015. 122 с.
4. Проблеми теорії та історії держави і права : зб. статей / редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін.. Львів; К. : ЛьвДУВС, 2011. 164 с.
5. Карманюк О. П. Реалізація юридичних обов'язків та їх вплив на правовий порядок / О. П. Карманюк // Часопис Київського університету права . – 2012 . - №2 . - С. 62-65.
6. Карманюк О. П. Суб'єктивні права і юридичні обов'язки в контексті утвердження законності в українському суспільстві / О. П. Карманюк // Часопис Київського університету права . – 2012 . - №3 . - С. 48-52.
7. Кармаза О. О. Теоретичні основи визначення системи джерел житлового права та процесу / О. О. Кармаза // Часопис Київського університету права . – 2012 . - №4 . - С. 171-174.
8. Кармазіна К. Ю. Особливості джерел загального права / К. Ю. Кармазіна // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: «Юриспруденція» : зб. наук. праць. - Одеса : Фенікс, 2013 . - Вип. №5 . - С. 15-19.

Інформаційні ресурси в Інтернеті:

1. <https://rada.gov.ua> - офіційний портал Верховної Ради України.
2. <https://www.kmu.gov.ua/ua/npasearch> - єдиний веб-портал органів виконавчої влади (Урядовий портал).
3. <http://www.ccu.gov.ua/> - офіційний веб-сайт Конституційного Суду України.
4. www.president.gov.ua - офіційний веб-сайт Президента України.
5. <http://www.ombudsman.gov.ua/> - офіційний сайт Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.
6. <http://www.vru.gov.ua/> - Офіційний сайт Вищої ради правосуддя.
7. <http://www.rnbo.gov.ua/> - Офіційний веб-сайт Ради національної безпеки і оборони України.
8. <https://rp.gov.ua/home/> - офіційний сайт Рахункової палати України.

1.Однією з важливих об'єктивних властивостей права як соціального регулятора є формальна визначеність. Правові норми повинні бути обов'язково об'єктивовані, виражені зовні, міститись в тих чи інших формах, які є способом їх існування, формами життя.

Форми зовнішнього виразу норм права іменують також джерелами права. Однак останній термін може вживатися у різних значеннях. В матеріальному сенсі джерела права – це соціально-економічні та політичні умови життя суспільства, що об'єктивно викликають виникнення права, необхідність правового регулювання. В ідеологічному значенні – це правосвідомість, погляди, ідеї та доктрини, під впливом яких формується право. В історичному контексті джерела права – це тексти законів минулого, літописи, історичні хроніки, які надають можливість простежити процес становлення і розвитку права в різні епохи. Нарешті, в формально-юридичному смислі джерела права – це офіційно визнані форми зовнішнього виразу і закріплення юридичних норм. Форма (джерело) права демонструє, в який спосіб держава створює, фіксує ту чи іншу норму права, в якому вигляді ця норма доводиться до свідомості людей.

Традиційно до основних форм (джерел) права відносять:

1) *правовий звичай* – це правило поведінки, що склалося на основі тривалого єдинообразного повторення фактичних відносин між суб'єктами. Це джерело, з'явившись на ранніх стадіях людського розвитку, регулювало перш за все шлюбно-сімейні, земельні, майнові відносини. Найвідоміші законодавчі пам'ятки (Закони Ману, Руська Правда тощо) – це збірки правових звичаїв.

Звичай претендує на роль джерела права, оскільки закріплює усталені, повторювані варіанти поведінки людей в різних життєвих ситуаціях. Регулятивний вплив звичаю на поведінку людей базується на створюваному ним особливому емоційно-вольовому стані, що спонукає індивідів здійснювати дії, які передаються з покоління в покоління і стали звичними, природними, життєво необхідними. Втім, для того, щоб стати правовим, звичай має бути санкціонований державою.

Державне санкціонування звичаю відбувається двома способами:

- шляхом посилення на звичай в нормативно-правовому акті (відсилання до звичаю);
- використанням звичаю в якості нормативної основи судового або адміністративного рішення.

Якщо ж зміст звичаю повністю відтворено в нормативному акті, то звичай втрачає значення самостійного джерела права, він трансформується в нове джерело – нормативно-правовий акт.

2) *правовий прецедент* – рішення судового або адміністративного органу по конкретній справі, яке стає зразком при розгляді аналогічних справ у майбутньому. Батьківщиною прецеденту вважають Англію, хоча ще преторські едикти Стародавнього Рима можна вважати прообразом даного джерела права.

Правові прецеденти поділяються на адміністративні та судові, хоча найбільше значення мають останні. Визнання прецеденту джерелом права означає визнання правотворчої функції суду, що є характерним для правової культури англо-американського типу. В державах, що відносяться до романо-германського права, більшість науковців і практиків переконані, що функція суду полягає не у створенні нових норм права, а у застосуванні норм, сформульованих органами законодавчої та виконавчої влади.

В Англії судові прецеденти поділяються на обов'язкові та переконливі. До першої групи відносяться рішення вищих судових інстанцій (Високого суду, Апеляційного суду, Палати лордів), до другої – рішення інших судів.

Для правового прецеденту характерними є такі риси, як казуїстичність (спрямовані на вирішення конкретної життєвої ситуації), множинність (будь-яке судове рішення може бути визнане прецедентом, якщо на нього буде у майбутньому посилення в іншому рішенні), неупорядкованість (в різних місцевостях можуть визнаватися різні прецеденти), відсутність часових обмежень (прецеденти не скасовуються по причині їх застарілості, оскільки, незважаючи на свій нормативний характер, вони залишаються рішеннями суду по конкретній справі).

3) *нормативно-правовий договір* – угода двох або більше сторін, яка містить загальнообов'язкові правила поведінки. Необхідно відрізнити договір як джерело права (він містить норми права) від договору як угоди індивідуального характеру (наприклад, договір купівлі-продажу закріплює не загальнообов'язкові правила, а права та обов'язки конкретних суб'єктів з приводу конкретного об'єкту).

Найбільше значення нормативні договори мають для міжнародного та конституційного права, але з розвитком ринкових відносин він широко розповсюджується в сфері цивільного та трудового права. Стаття 2 Віденської конвенції про право міжнародних договорів містить нормативне визначення цього джерела: «Договір означає міжнародну угоду, що укладена між державами у письмовій формі та врегульована міжнародним правом, незалежно від того, міститься така угода в одному документі, двох або декількох пов'язаних між собою документах, а також незалежно від його конкретного найменування».

В сучасних умовах роль договору повинна збільшитись, оскільки добровільно-узгоджені джерела права мають більший рівень довіри з боку членів громадянського суспільства, ніж формально-примусові.

4) *нормативно-правовий акт*, мова про який буде йти в наступному питанні.

До інших джерел права слід віднести правову доктрину (роботи відомих юристів) та релігійні норми (наприклад, в країнах мусульманського права).

Поняття і види нормативно-правових актів.

Нормативно-правовий акт – це виданий у встановленому порядку уповноваженим на це органом акт правотворчості, який містить загальнообов’язкові правила поведінки.

Особливістю нормативно-правових актів є те, що вони:

- диференціюються за суб’єктами правотворчості, оскільки повноваженнями видання нормативних актів наділені різноманітні державні і недержавні органи, установи та об’єднання громадян;
- утворюють ієрархічну структуру, в якій акти меншої юридичної сили підпорядковані актам більшої юридичної сили;
- конкретизовані за предметом правового регулювання;
- мають зовнішню (назва, реквізити) та внутрішню (розділи, глави, статті, пункти) структуру;
- мають межі дії у часі, просторі та щодо кола суб’єктів.

До переваг нормативно-правових актів як джерела права слід віднести наступні:

- вони дозволяють забезпечити єдиний, централізований порядок на всій території держави;
- вони дають можливість швидко і ефективно реагувати на зміни, що відбуваються в суспільстві, шляхом внесення відповідних змін та доповнень;
- вони полегшують пошук необхідної правової норми, оскільки мають чітку, логічну структуру та легко систематизуються;
- вони підлягають контролю та обов’язковій державній реєстрації, що дозволяє уникнути порушень прав, свобод і законних інтересів громадян. В Україні створено Єдиний державний реєстр

нормативних актів, до якого включаються всі чинні нормативно-правові акти.

За юридичною силою нормативно-правові акти поділяються на закони та підзаконні нормативно-правові акти.

Закон – це нормативно-правовий акт, що приймається вищим представницьким органом державної влади в особливому порядку та має вищу юридичну силу. Закони регулюють найважливіші суспільні відносини, які потребують єдиної регламентації в межах держави та централізованого контролю. Верховенство закону – принцип життя правової держави та розвинутого громадянського суспільства.

Види законів:

- Конституція – основний закон держави, основа національного законодавства. Вона закріплює підвалини економічної та політичної системи, визначає правовий статус особи, регламентує систему державних органів та принципи їхньої взаємодії;
- конституційні закони (закони, що вносять зміни та доповнення до конституції; закони, передбачені конституцією; закони, що розвивають основні конституційні положення);
- звичайні закони, що приймаються в порядку поточного законодавства;
- надзвичайні закони, що приймаються в особливих, неординарних умовах.

Підзаконний акт – це нормативно-правовий акт, що приймається на основі закону та для його виконання. Підзаконні акти по відношенню до законів мають допоміжний та конкретизуючий характер, вони призначені створювати належні умови для всебічної, повної та ефективної реалізації приписів відповідних законів.

Види підзаконних актів:

- постанови Верховної Ради України;
- укази Президента України;

- постанови Кабінету Міністрів України;
- накази та інструкції міністерств і відомств;
- нормативні акти місцевих органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

За сферою дії нормативно-правові акти поділяються на акти зовнішньої та внутрішньої дії. Акти зовнішньої дії розповсюджуються на необмежене коло суб'єктів (Цивільний кодекс, Кримінальний кодекс, Закон про громадянство тощо). Акти внутрішньої дії адресовані суб'єктам, що входять до складу відповідного міністерства, відомства, організації (наприклад, Положення про проходження служби рядовим і начальницьким складом органів внутрішніх справ). До цієї категорії відносяться також локальні акти, що приймаються на підприємствах та установах та регулюють різні внутрішні питання: статuti, положення, правила внутрішнього трудового розпорядку, правила господарської та фінансової діяльності тощо.

Дія нормативно-правових актів у часі, у просторі та щодо кола осіб.

Дія нормативно-правових актів у часі починається з моменту набуття ними чинності. Слід чітко розрізняти момент прийняття акту від моменту набуття ним юридичної сили.

Можливі варіанти набуття нормативним актом юридичної сили:

- з моменту його прийняття чи підпису;
- з моменту його офіційного оприлюднення;
- з моменту, вказаного у самому нормативному акті;
- по завершенні відповідного строку після його опублікування (так, закони України за загальним правилом починають діяти через 10 днів з дня їх офіційного опублікування);
- відомчі акти, які не оприлюднюються через засоби масової інформації, починають діяти з моменту, коли вони надійшли адресату.

Нормативно-правовий акт втрачає чинність:

- внаслідок завершення терміну, на який його було прийнято;
- внаслідок його прямої відміни;
- внаслідок його заміни новим актом, прийнятим з тих самих питань;
- внаслідок визнання акту неконституційним.

Окремої уваги потребує питання зворотної дії нормативних актів у часі.

Зворотна сила – це розповсюдження дії нового акту на факти та породжені ними правові наслідки, що виникли до набуття ним чинності. За загальним правилом, закон зворотної сили не має, його дія поширюється лише на обставини, які виникли після набуття ним юридичної сили. Але з цього правила є виключення – закон має зворотню дію, якщо він скасовує або пом'якшує кримінальну чи адміністративну відповідальність.

На практиці можливе і таке явище, як переживаюча дія нормативного акту. В цьому випадку старий нормативний акт, відмінений новим, певною мірою продовжує діяти і після втрати ним юридичної сили. Він ніби «переживає» відміряний йому термін дії і продовжує регулювати окремі категорії суспільних відносин. Зазвичай мова йде про тривалі відносини, які виникли ще тоді, коли діяв старий акт, але продовжують існувати і після його скасування.

Дія нормативно-правових актів у просторі пов'язана з територіальною організацією суверенної державної влади. Залежно від конкретної ситуації, можливі наступні варіанти дії нормативного акту у просторі:

- акт розповсюджує свою дію на всю територію держави;
- акт діє в межах окремої частини території держави (автономна республіка, область, місто);
- акт діє за межами території держави (так звана екстериторіальна дія нормативного акту).

Під територією держави розуміється частина земної кулі (земля, надра, повітряний і водний простір в межах державних кордонів), яка знаходиться

під суверенітетом даної держави і на яку держава розповсюджує свою владу. Суверенітет держави розповсюджується також на територію посольств, військових кораблів та інших об'єктів, що належать державі і знаходяться у відкритому морі або космічному просторі.

Дія нормативно-правових актів щодо кола осіб відбувається за загальним правилом: вони розповсюджуються на всіх осіб, що знаходяться в межах території держави. Але з цього правила можуть бути й деякі виключення. Так, ті чи інші акти можуть діяти лише на певну категорію громадян (неповнолітніх, військовослужбовців, інвалідів, посадових осіб тощо). Існуючий в демократичному суспільстві принцип рівності всіх суб'єктів перед законом не виключає певної диференціації правового регулювання і наявності в праві спеціальних норм, що розповсюджують свою дію лише на певне коло суб'єктів.

Існують також і інші виключення відносно дії актів щодо кола осіб. Так, іноземні громадяни та особи без громадянства не можуть бути суб'єктами деяких правовідносин (бути державними службовцями, нести військовий обов'язок, приймати участь у виборах та референдумах). Крім цього, іноземці, наділені дипломатичним імунітетом, не підлягають кримінальній та адміністративній відповідальності за українським законодавством.

Деякі нормативно-правові акти розповсюджують свою дію і на тих громадян України, які перебувають за її межами (Кримінальний кодекс, Закон про громадянство тощо).

Питання для самоконтролю

1. *Які є основні форми (джерела) права?*
2. *Що таке правовий звичай?*
3. *Що таке правовий прецедент?*
4. *Що таке судовий прецедент?*
5. *Що таке нормативно-правовий договір?*

6. *Що таке правова доктрина?*
7. *Які ознаки має нормативно-правовий акт як джерело права?*
8. *Які є види нормативно-правових актів за юридичною силою?*
9. *Які є види дії нормативно-правових актів у часі?*
10. *Які є види дії нормативно-правових актів у просторі, за колом суб'єктів?*